

I Yrur dky dh 'kkl u 0; oLFkk

izkn dækj 'kekz

fnYyh ds I Yrkuka us yxHkx rhu "krkfcn; ka rd mÜkjH Hkkjr ij "kkl u fd; kA bl nh?kZdky ea vykmihu f[ky th] Qhjkst "kkg ræyd vlg fl dUnj yksh tS s dN iædk "kkl dka us, d l p i <+ "kkl u& izLU/k dh 0; oLFkk dhA bl "kkl u i) fr dk emy vk/kkj rks Qkj l h vlg vjch "kkl u iz kky; k; Fkha fdUrql 0; l æBu r p æksy i) fr l sfd; k x; k Fkk] tçfd fgUnr/ka dh Hk&jktLo i) fr dks Hkh dk; e j [kk x; k Fkka bl idkj iz'kkl fud i) fr fefJr <æ dh Fkha' l Yrur dky dh "kkl u izkkyh dh eç; fo"ksrk, j bl idkj Fkha %&

dñh; 'kkl u&dñh; iz'kkl u ea l Yrku vlg ml dseñ=; ka dh izkkrk Fkha blgha ds l g; kx l s dñh; "kkl u dks l pkyr fd; k tkrk Fkka

0 I Yrku&l Yrurdkyhu Hkkjr ea l Yrku iz'kkl dh; ; æ dk f" k [kj Fkka l Yrku i wkr; k LoPNkpkjh vlg fujædk gkrs Fks rFk os vi us dks [kpk dk i frufek l e >rs Fkka og jkt; dk l okp l pkyd] U; k; kf/kdj .k ea l cl scMk fu.kkz d] dkuu dk l w/kkj vlg l sukva dk izkku l siki fr gkrs Fkka bl ij Hkh og i wkr % fujædk gksudh fLFkr ea ugha Fkka ml l s "kj; r dk ikyu djuk gkrs Fkka ml smyæ rFk ekykva dh l ykg ekuuh i MfH Fkha ml s, d k dkbZ Hkh vuqpr dk; Z ugha djuk i MfFk Fk ftl ds dkj .k fontg dh l EHkkouk gka l Yrur ; æ eafujædk "kfDr dk mi; kx djrsgg og "kkl u ræ ds l pkyu ea vud eñ=; ka dk l g; kx i ktr dj viuh "kfDr] i fr 'Bk , oa "kkl ur & 0; oLFkk cuk; s j [kus dk iz kl djr Fkka

0 etfyl & , & [kyor & etfyl & , & [kyor l Yrku dh ijke "kzh=h l Hk Fkh] ftl ea ml ds fgrSh] fe= vlg fo"ol uh; vf/kdkjh l fefyr gkrs Fkka l Yrku ik; % mul s jkt; ds egUoi wkr ekeyka ds l Ecl/k ea ijke "kz djr Fkka ; | fi og muds ijke "kz dks ekuus ds fy, ck; ugha Fkk] rFkfi dbz ckj muds ijke "kz dk "kkl u dh utfr ij dk Qh i Hkko i MfFk Fkka

* , eå, å %bfrgkl ½ UGC/NET, xte&egFeni j] i k&v: vlg ftyk&l hoku %cgkj ½

ea-h&ij"m&jkt; dk; Zea l Yrku dh l gk; rk dsfy, , d ea-h&ij'kn-Hkh gkrs Fkk ftueapkj egUoi wkr eñ=; ka dks iz'kkl u : ih Hkou ds pkj LrEHkka dh l Kk nh tk l drh gA pkj ea-h gkrs Fk&othj] vkfjt&, &æpfyd] nhoku& , &bækk vlg nhoku&, &fj l kyrA budh fu; qDr LoPNk l s l Yrku gh fd; k djr Fk vlg ml dk dk; Zky Hkh l Yrku dh bPNk ij gh fuHkj djr Fkka?

0 othj&othj l Yrku dk izkku ea-h gkrs Fkka tc rd l Yrku jkt/kkuh eagkrs Fkk] og i R; {k : i ea l Hkh foHkxka ds iz'kkl u dk mÜkjnkf; Ro j [krk Fkka ml dh vuq fLFkr ea othj ml ds cnys dk; Z l pkyu djr Fkka og l Yrku dk eç; ijke "kzhkrk Fkk] tks ik; % xk; uh; vlg l ãnX/k ekeyka ea ijke "kznrk Fkka og foUkh; foHkx] ftl eanhoku&, &bl jkQ] nhoku&, &fo tkj] nhoku&, &bekj] nhoku&, & dkg l fefyr Fk ds eñ=; ka dk i Hkjh gkrs Fkka og xrpj vlg Mkd foHkx] EkekeZ l LFkva vlg dkj [kkuka dk Hkh i Hkjh gkrs Fkka bl idkj ml ds vfekdj 0; ki d vlg l q EilU Fkka othj ds v/khu vud depkjh gkrs Fk] tks jkt&dk eam l dh l gk; rk fd; k djs Fk] tS s uk; c othj] etrQk&, &ekfyd] eqkfjQ&, &ekfyd] etænkj vlg [kftuA

0 vkfjt&, &æpfyd & vkfjt&, &æpfyd l suk dk ea-h] l sudka dh Hkriz rFk l suk ds l kt&l keku t vkus ds fy, mÜjnk; h gkrs Fkka ; q ds l e; og j l n] "kl=fkn dk izLU/k djr Fkka fdUr og izkku l siki fr ugha gkrs Fkka l 0; utfr l s l Ecl/k l Hkh ekeyka dk fu.kz l Yrku Lo; aysr Fkk] ftl ds fy, og vkfjt&, &æpfyd dh l ykg fy; k djr Fkka vfk; kuka ea "kgh l suk ds gkFk ea vkus okys yw l s i ktr l keku dks Hkh ogh j [krk Fkka

0 nhoku&, &bækk & nhoku&, &bækk l Yrku vlg i ktr; xou] ka ds chp gkus okys i=kpkj dh 0; oLFkk j [krk Fkka og i ktr i=ka dks i <rk Fk rFk l Yrku dh vlg l s Hkstus ds fy, ik; i r s kj djr Fkka ml ds ikl dk; Zea l g; kx ds fy, vud l fpo vlg nchj gkrs Fkka

0 nhoku&, &fj l kyr & Mkk ihå , uå pki Mk bl svihy ea-h ekurs g] ftl dk eç; dk; Zi tk dh f"kd; ræ l udj l Yrku dh rjQ l smuga jgr i gpkuk gkrs Fkka og dkth ds QS ys fo:) vihyka dks Hkh l purk Fkka mi; qDr pkj eñ=; ka ds vfrfjDr Hkh dN vU; egUoi wkr vf/kdkjh Hkh Fks &

0 dkt&, &ekfyd & og l Yrku ds ckn l okp U; k; d vf/kdkjh Fkka og eç; vihyh; U; k; ky; dk eç; U; k; k/kh" k gkrs Fkka v/khuLFk U; k; ky; ka e dkt; ka ds l Hkh QS yk QkSt nkjh ; k nhokuh dh vihya; gk Hkst h tkrh Fkha ; g jkt; ds /kfeZ ekeyka dh nçk&jçk Hkh djr Fkka bl g] ; r l s og l n&ml & l n j l e > k tkrk Fkka

Ū **vu;** **vf/kdkjh**&bl ds vykos Hkh vud egŪoi wkZ foHkxh; vf/kdkjh FkA [kQ; k dk izkku cjnh&, &ekedyd gsrk FkA bl dk dke I Yrku dks jkT; eagksosokyh I Hkh ?kVukvka dh tkudkj nsk FkA I Urur ds I Hkh {s-h; LFkkuka ea , d cjnh ; k I oknnkrk jgrk FkA vehj&, &dkg dh f'kd foHkx dk izkku gsrk FkA vehj&, &bekjr Hkou fuezk dh n[kHky djrk FkA

jkt/kuh fnYyh dk izkkl u&jkt/kkuh fnYyh dk izkkl u , d dksoky dks I kdk x; k Fkk] tksU; kf; d rFkk ifyl dk; Z djrk FkA og "kgj ea dkuu vjg 0; oLFkk cuk; s j [kus ds fy, mŪjnk; h FkA

iŪrh; **izkkl u**&izkkl u dh I eqpr 0; oLFkk dsfy, fnYyh I Yrur vud iŪrka ea foHkDr FkA iŪrka ds "kkl u dk I pkyu iŪrifr fd; k djrk Fkk] ftl s*oyh" vFkok "HkDr" dgk tkrk FkA³ iŪrka dh I ū; k ds cks ea dkbZ fuf"pr Kku ugha sD; khd budh I ū; k I Yrur dh I hekvka ds ?kVu&c<us I s cnyrh jgrh FkA iŪrifr; ka dh fu; qDr] LFkkukUrj.k , oa vinLFkdj.k I Yrku }kjk fd; k tkrk FkA ml dk dk; Z "kfr 0; oLFkk LFkkfir djuk] fonsgka dks "kŪr djuk] djka dh ol nyh djuk rFkk U; kf; d ekeyka dk gy djuk FkA mlga viuh vk; &0; ; dk fgl kc dŪnh; "kkl u dks nsk i M-r FkA ; q vFkok I dV ds I e; iŪrifr vius I suk I sl Yrku dh I gk; rk Hkh fd; k djrk FkA iŪrifr; ka ds v/khu vud Nk&cM&vf/kdkjh gpk djrs Fk] tks ml s "kkl u I pkyu ea I gk; rk fn; k djrs FkA

f'kd izkkl u&iR; d iŪr vud f'kdka ea foHkDr fd; sx; s FkA iR; d f'kd ea , d f'kdnkj gsrk FkA ml ds v/khu I ūd ny gsrk Fkk] ftl dh I gk; rk I s og fonsg; ka dk neu djrk rFkk jktLo dh ol nyh ea vf/kdkfj; ka dh I gk; rk djrk FkA

ijxuk , oaxte izkkl u&f'kd dsuhps izkkl u dh bdkbZ ijxuk Fkh] ftl ea vud xkp I fefyr gsrk FkA ijxuk dk iæ[k vf/kdkjh pdkjh FkA iR; d ijxuk ea vehy] I jg&] eqfjQ] dkjdp] uk; d vf/kdkjh gsrk FkA

ijxuk vud xkpa ea foHkDr Fk rFkk xkp izkkl u dh I cl s Nk&h bdkbZ FkA xkp dk iæ[k vf/kdkjh eq[k; k gsrk FkA xkp izkkl u ea ipk; r dk Hkh egŪoi wkZ LFkku FkA

I kelrh jkt; &dŪnz ds v/khu LFk I kelrka ds vf/kd Lok; Ūrk iŪr Fkh] tksfd jktLo iŪr djus rFkk U; k; 0; oLFkk ds I Ecl/k ea vius dkuu cukus ds fy, Loræ FkA

jktLo 0; oLFkk&fnYyh I Yrur dh vk; ds foHkDr I k/ku Fk] ftuea Hk&dj vf/kd egŪoi wkZ Fk&

Hk&dj&vk; dk eq; I k/ku Hk&dj Fkk] tks I k/kj.kr; k mit dk 1@5 Hkx gsrk FkA vykmihu f[kyth rFkk egEen rkyd tS s dN I Yrkuka us Hk&dj dks c<kdj mit dk vk/kk Hkx dj fn; k FkA jkT; dh Hk&dj pkj oxka ea foHkDr Fkh &

½½ [kyl k Hk&[kyl k Hk&] tks dŪnh; I jdkj ; k I Yrku dh Hk& ekuh tkrh Fkh vjg ftl I sl Yrku ds deŪkj yxku ol ny djrs FkA Hk& dh yxku 0; oLFkk dk mŪjnkf; Ro I Yrku vjg ml ds deŪkj; ka ij FkA bl ds fy, jkT; ds iR; d f'kd ea vkfey uke ds , d vf/kdkjh dh fu; qDr gsrh FkA og iVokjh] pdkjh] epne] dkuu xks vkfn iŪd vf/kdkfj; ka dh I gk; rk I syxku ol ny djrk FkA

½i½ bDrk dh Hk&bDrk dh Hk& dk izU/k HkDr djrs Fks vjg ml dk Hk& dj Hkh mlgha ds }kjk fu/kkZjr fd; k tkrk FkA Hk& dj ol ny dj deŪDr viuk [kpZ dkVdj "ksk /ku dŪnz dks Hkst nrs FkA iR; d bDrk ea [oktk uke dk , d inkf&dkjh gsrk Fkk] tks jktLo dh ol nyh dh n[k&j] k djrk FkA

½iii½ fŪnwI kelrka dh Hk&tks fŪnwI kelr I Yrku ds vkns'ka dk ikyu djrs Fks rFkk jkT; ka ds ifr HkDr fn [kykrs Fk] mudks Hk& mi ; sx djus dh i wkZ Loræ FkA I kelr yxs , d fuf"pr Hk&dj I Yrku dks nrs Fks vjg fdl kuka I sdj ol ny djrs FkA

½v½ oDQ dh Hk&buke vFkok oDQ dh Hk&] Hk&dj I s eqr FkA ml ij ml ds efyd dk oŪkkuqr vf/kdkj FkA

vu; **dj**&Hk&dj ds vrfjDr jkT; dks dŪn vu; djka }kjk Hkh vkenuh gsrh Fkh] tS s & m"kj] f[kjkt] [kEl] tdkr] tft; k bR; kfnA ; s bl izdkj g&

Ū m'kj& g eq yekuka I sfy; k tkusokyk Hk&dj FkA ftl Hk& dh fl pkbZ ikdfrd I k/ku I s gsrh Fkh] ogk I s iŪnkj dk 1@10 Hkx vjg ftl Hk& dh fl pkbZ df=e I k/ku I s gsrh Fkh] ogk I s iŪnkj dk 5 ifr"kr Hkx Hk& dj ds : i ea fy; k tkrk FkA

Ū f[kjkt& g xj eq yekuka ij Hk&dj Fkk] tks iŪnkj dk Hkx 1@3 I s 1@2 Hkx rd foHkDr I Yrku fy; k djrs FkA

Ū [kEl & g yw dh I Ei fŪk dk 1@5 Hkx gsrk Fkk] tks jkt dh; dks ea tek gsrk Fk vjg 4@5 Hkx I ūdka ea forfjr dj fn; k tkrk FkA ij Urq Ohjkt rkyd dks Nk&ej vu; I Hkh "kkl dka us 4@5 fgl I k Lo; a vius ikl j [kA

Ū tdkr& g /kfeb dj Fkk] tks /kuoku eq yekuka I sfy; k tkrk Fk vjg ml dh vk; dk <kbZ ifr"kr gsrk FkA ; g jde fl QZ eq yekuka ds ykHk

dsfy, [kpZ dh tkrh FkA mnkgj.kkFKZ & efltnk edcjk] enjl ka vkfn dh ejfer rFkk nku oxjg ea

U tft;k & ; g xj ed yekuka ij /kkfedl dj FkA bl dj dsppkks ij xj ed yekuka dh tku&ky dh j{kk I Yrku }kjk dh tkrh Fkh vjg mlGca I sud lok I seDr dj fn;k tkrk FkA⁵ bl dsfy, xj ed yekuka dks rhu oxkkaeackVx; k Fkk & iFke Jskh dsyxs 48 fnjge] f}rh; Jskh ds24 fnjge rFkk rrh; Jskh ds12 fnjge dh nj I sdj nrsFkA fL=; kj cPp} vU/k} vi a} I k/kj fkk[kkj] i qtkjh vjg os0; fDr ftudh vk; dk dkbZ I k/ku ugha Fkk] bl dj I seDr FkA

vk; ds vU; dbZ I k/ku vjg FkA mnkgj.kkFKZ & [kkuka I svk;] Hkfe ea xMk gprk /ku dh i kfr] fu% Urku ykxka dh I Ei fUk] fu; kr vjg vk; kr dj] vkcdkj dh br; kfnA

U;k; izU/k&I Yrku jkT; dk I okPp U; k; k/kh" k FkA djku dsfu; eka dh j{kk djuk] Qfj; knka dks I puk vjg vflre fu.kz nsuk ml dk dUk; FkA U; k; djus dsfy, I lrg eaog nksfnu njckj eacBrk FkA fu.kz ea dkt] ed; I nj vjg eDr I Yrku dh I gk; rk djrs FkA U; k; dh I epr 0; oLFkk ds fy, I Yrku dkt; k} vehjnkjka vkfn dh fu; Dr djrk FkA dLcka vjg xpkka ea ipk; ra Fkh} tgl; LFkkuh; ykx vi us>xMsLo; afucVk yrs FkA n.M fo/kku vR; Ur gh dBkj FkA

ifyl rFkk Mkd 0; oLFk&"kkDr] I j{kk vjg 0; oLFkk cuk; sj [kus dsfy, , d ifyl foHkx Fkk] ftl dk iedk dksoky gsrk FkA ifyl dk icU/k vi; kr FkA

I puk, j I Uns'k vkns'k vkfn ds yk&ys tkus rFkk ijLij I ECU/k cuk; sj [kus dsfy, jkT; ea Mkd foHkx dh Hkh 0; oLFkk FkA foHkUu {ks-ka ea Mkd pkd; k; LFkkfir dh x; h FkA⁶

I sud izU/k&I Yrku dh "kDr muds I B; cy ij fuHk] djrh FkA bl fy, I Yrku dks, d fo"ky I suk j [kuh i Mfh FkA vykmihu usgh I cl sigys, d LFkk; h I suk j [kus dh 0; oLFkk dh FkA ifny] v"okjkgsh rFkk xt I suk mu fnuka I suk ds iedk vax Fk} ijUrqv"okjkgsh muea I svf/kd egloiwkZ I e>stkr FkA gkFFk; ka dks Hkjh I keku <kus ds fy, iz,ksx ea yk; k tkrk FkA I Hkh ; ks) k ryokj} Hkys vjg /kuq&ck.k vkfn /kkj.k djrs FkA vk/kfud <x dk rks ijokuk ugha Fkk] fdUrqck: n dh I gk; rk I s xksyk Qandus okyh e"khua FkA ukoka dk Hkh , d cMk I Yrku ds ikl Fkk] tks gkFFk; ka dks <kus} vL=&"kL=} jI n vkfn <kus ds dke vkrk FkA

mi; Dr v/; ; u I sLi'V gsrk gSfd I Yrkuka ea iz'kkl fud vuHko] ; kx; rk vjg I tukRed {kerk ugha Fkh vjg , d&nks dks NkM}ej os I epr I qkj ykusea vl eFkZ FkA mudh jktLo 0; oLFkk] I B; 0; oLFkk] U; k; 0; oLFkk] ifyl vkfn I Hkh 0; oLFkk, j nkskiwkZ FkA mudk Lo: i jk'Vh; ugha FkA iz'kkl u dksturk dk I eFkZ ikr ugha FkA tu&dY; k.k vjg iztk dh HkDrd rFkk usrd fodkl dsfy, jkT; dks fDrk ugha FkA "kkl d vjg "kkl rka ea ijLij ied] I gkuHk} I nHkrouk] fu'Bk vkfn dk I oFkk vHko FkA , d h 0; oLFkk u rks ykdifz; gk I drh Fkh vjg u gh LFkk; hA

I UnHkZ I pph %&

- 1- jk/kkd'.k "kekZ & fnYyh I Yrur] ia 215&227] Kkunk izdk"ku] iVuk] 1976
- 2- ika jk/kkd'.k pkSjkh & iDZ e/; dkyhu Hkjr] ia 151&161] HkjrH Hkou] iVuk] 1989
- 3- vo/k fcgkj ik.Ms & iDZ e/; dkyhu Hkjr dk bfrgl] ia 350&372] I B'vY cD fMi k} bykgkcn] 1980
- 4- , ya iha "kekZ & fnYyh I Yrur] ia 299&309] y{ehukj; .k vxoky] vkxjk] 1982
- 5- Mkk} jktho u; u iD kn & e/; dkyhu Hkjr 1/4 Yrur dky} ia 220&264] HkjrH; fo|k "kksk I hFkku] iVuk] 1994
- 6- Mkk} fcfiu fcgkj fl Ugk & fnYyh I Yrur] ia 104&123] Kkunk izdk"ku] iVuk] 1981

~*~*~

